

Lekcia Majstra po Bábeli. Otázky jazyka a prekladu Steinerovho diela *Lekcie majstrov*

Martina Ivanová – Ingrid Hrubaničová

Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
martina.ivanova@unipo.sk
Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied, v. v. i.
ingrid.hrubanicova@juls.savba.sk

Kľúčové slová: George Steiner, Lekcie majstrov, jazyk a preklad, prekladateľská hermeneutika, topologickosť

Key words: George Steiner, Lesson of the Masters, language and translation, Translational Hermeneutics, topology

„Len v reči individua dosahuje jazyk svoju definitívnu určenosť.
Nikto pod slovom nerozumie úplne a presne to isté,
čo iní, a tento rozdiel, čo aký malý,
prechádza, ako kruhy vo vode, celým jazykom.
Každé porozumenie je preto vždy zároveň aj neporozumením,
každá zhoda v myšlienkach a pocitoch súčasne aj nezhodou.“
(Humboldt, 2000, s. 75)

1 Namiesto úvodu

Tento príspevok je v kontexte vedeckých štúdií netradičný hneď v dvojakom zmysle. V prvom rade je reflexiou vlastného prekladateľského a editorského výkonu, umožňuje teda čitateľom nahliadnuť do prekladateľskej a editorskej dielne, v ktorých sa rodil slovenský preklad diela Georgea Steinera *Lekcie majstrov* (2022, pôvodné prvé vydanie *Lesson of the Masters*, 2003). Pokusy ponúknuť bližší pohľad na činnosť vlastného prekladania a na riešenie filologických problémov s ním spätých sa síce v translatologických prácach objavujú (napr. u W. Benjamina či W. V. O. Quinea), ale v kontexte translatologických analýz sú pomerne ojedinelé. Druhým špecifikom je rozhodnutie reflektovať steinerovský idiolekt a úsilie sprostredkovať pre slovenského čitateľa jedinečnosť jeho jazykovo-štylistických osobitností na základe postulátov a fenomenologických východísk predstavených v diele samotného G. Steinera *After Babel. Aspects of Language and Translation* (1975) (dielo vyšlo v preklade do češtiny pod názvom *Po Bábelu. Otázky jazyka a prekladu*, 2010). Napriek tomu, že táto Steinerova práca vyšla už pred takmer päťdesiatimi rokmi, v oblasti teórie prekladu a translatologických štúdií stále rezonuje a podnecuje k úvahám, o čom svedčí aj vydanie tematického čísla *Engaging with Translation. New Readings of George Steiner's After Babel* časopisu *Yearbook of Translation* v roku 2021.

V tejto súvislosti je vhodné pripomenúť, čím tento príspevok je a čím naopak byť nechce. Predložená práca nechce byť vyčerpávajúcim opisom poetiky prekladu spomenutého Steinerovho diela ani detailnou charakteristikou Steinerovho personálneho individuálneho štýlu. Čím teda tento príspevok je? V prvom rade výberovo a neúplne poukazuje na niektoré konštanty výpovede utvárajúce steinerovský jazykový svet a jeho myšlienkovú krajinu a bližšie opisuje riešenia, ktoré sme zvolili pri pokuse kopírovať meandre Steinerovho idiolektu, „nevymyteného“ tradičným vedeckým esperantom, do slovenského prekladu. V druhom rade je táto štúdia pokusom opísať zdroje čitateľského zážitku, ktorý v nás rezonoval pri lektúre

Steinerovho diela. Možno povedať, že v procese prekladu a editovania tohto textu sme zažili všetky štádiá Steinerovho štvortaktného modelu hermeneutického pohybu (porov. Steiner, 2010, s. 261n), ktoré tento autor opisuje ako súčasť každého prekladateľského aktu:

- počiatková dôvera: fascinácia Steinerovým myšlienkovým svetom a podmanivosťou jeho štýlu, bytostné a neopakovateľné „stretnutie so štýlom“;
- agresia: plynúca z vedomia bezbrehosti sémantického kontextu, ktorá do istej miery znemožňuje obsiahnuť a sprostredkovať pri preklade všetky nuansy Steinerovho diela,
- zapracovanie: hľadanie adekvátnych riešení,
- vyrovnanosť v zmysle obnovenia rovnováhy medzi východiskovým a cieľovým textom: citujúc samotného G. Steinera, babylonská pohroma, ktorá sa znesie na prekladateľa a editora pokúšajúceho sa o preklad Steinerovho diela, môže napokon vyústiť do pocitu, ktorý zodpovedá etymológii slova *disaster* – ocitne sa v daždi hviezd.

2 Autorské aspekty textu

George Steiner (1929 – 2020) bol literárny komparatista, kritik a kulturológ, univerzitný profesor a spisovateľ. Po viacerých študijných a pracovných pôsobiskách v Amerike a Európe (Sorbonna, Chicago, Princeton, Oxford, Harvard, Cambridge a i.) i živote spisovateľa na voľnej nohe od roku 1974 Steiner pôsobil vyše dvadsať rokov na mieste profesora anglickej a porovnávacej literatúry na Ženevskej univerzite. Pohyb medzi americkým a európskym kontinentom sa mu stal po celý život prirodzeným rovnako ako pohyb medzi viacerými jazykmi, literatúrou a spoločnosťou, písaním, vedou a učiteľstvom.

G. Steiner ako prototyp klasického všestranného vzdelanca „starej školy“ (k jeho jazykovej výbave patria klasické jazyky gréčtina a latinčina rovnako ako francúzština, angličtina, nemčina, v ktorých prednášal) celý život premýšľal otázku kultúrnych dejín a miesta človeka v nich. V jeho rozsiahlom odbornom, publicistickom a beletristickom diele, ktoré sa zvykne označovať ako „jedna kniha“, dominuje prezieravé videnie limitov sebaujadrenia človeka prostredníctvom jazyka a reči, kritika západnej kultúry 2. polovice 20. storočia, vzdelávacích systémov a akademického establišmentu a po skúsenosti s holokaustom aj skepsa vo vzťahu k schopnosti vzdelania a umenia „poľudšťovať“ človeka. Vnímavá reflexia týchto skutočností nevedie Steinera k rezignácii na kultúru, práve naopak, trvá na tom, že kultúra, najmä jazyk a literatúra, je jediným domovom ľudského ducha, ktorý sa však práve prostredníctvom nej potrebuje vrátiť k stratenému, no sebe vlastnému zmyslu pre transcendentno.

Slovenskému čitateľovi je tvorba G. Steinera dostupná najmä v origináli a vo viacerých českých prekladoch. V slovenčine vyšla dosiaľ jedna zo Steinerových prvých kníh *Smrť tragédie* (*The Death of Tragedy*, 1961) v preklade Zuzany Vajdičkovej (2011), v ktorej sa Steiner zamýšľa nad príčinami zániku tohto dramatického žánru. Esezisticky ladené prednášky *Lekcie majstrov* (2022) sú druhou Steinerovou knihou preloženou do slovenčiny. Na pozadí úvah prezentovaných Steinerom v práci *Po Bábeli* sa pokúsime poukázať na významné body, kategórie sémantického usporiadania výpovede vytvárajúce Steinerov privátny aj kultúrny idiolekt v tomto esejisticky ladenom diele.

3 Žánrové aspekty textu

Aby sme dokázali uchopiť určujúce významové naladenie a hodnotové rozloženie Steinerovho textu, je potrebné reflektovať žánrové parametre *Lekcií majstrov*.

Toto žánrové ukotvenie je dvojaké: v prvom rade ide, ako už bolo spomenuté, o prednášku, o lekciiu. *Lekcie majstrov* vznikli ako prednáškový cyklus v rámci čestnej profesúry Ch. E. Nortona na Harvardovej univerzite. Ide o profesorské miesto, ktoré zastávali také osobnosti, ako T. S. Eliot, R. Frost, J. L. Borges, U. Eco, W. Wenders a i. G. Steiner v tomto texte analyzuje rôzne podoby učenia, vzťahy medzi učiteľom a žiakmi, pričom tieto

fenomény ilustruje na histórii vzťahov takých postáv, ako Sokrates a Platón, Ježiš a Ján, Judáš, Vergílius a Dante, Faust a Wagner, Abélard a Heloisa, Husserl a Heidegger atď. Tento didakticko-náučný rozmer je pre Steinerovu lektúru rozhodujúci, a to najmä pokiaľ ide o jeden z podstatných znakov prednášky, ktorú možno charakterizovať primárne ako ústny komunikát. Steiner akcentuje bezprostrednosť, ústnu sprostredkovanosť učenia a didaktického procesu:

... tvár na počítačovej obrazovke nebude nikdy živou tvárou, ktorú Platón alebo Levinas chápu ako nevyhnutnú podmienku plodného stretnutia Majstra a žiaka (Steiner, 2022, s. 44).

Orálnosť vnáša do Steinerovho textu dialogický, pulzujúci, provizórny charakter, najmä pokiaľ ide formálne aspekty (spôsoby citovania a odkazovania nezodpovedajú striktným normám vedeckého textu, pre spôsob textovej výstavby je charakteristická digresívnosť, aluzívnosť, často oslabená koherentnosť), avšak tiež exponovaním myšlienkovvej spontaneity či nestereotypnosti reflexie vecí a javov. Dôležitú úlohu v komunikačnej interakcii u G. Steinera zohráva medzitextové (medziautorské) nadväzovanie, rôzne typy alúzií a referencií, ktorých podmienkou je kontextovosť a aluzívne kompetencie čitateľa (tie sa stávajú podmienkou úspešnej interpretácie, najmä pokiaľ ide o alúzie, ktoré nie sú explicitne signalizované), ktorý je tak vťahovaný do rečového aktu ako rovnocenný partner aktívne participujúci na dotváraní významu textu (podobne ako v umeleckom diele).

Druhou charakteristikou Steinerovho textu je príslušnosť k žánru eseje. Ak sa v teórii štylistiky hovorí o variabilite žánru, potom eseje stelesňuje túto charakteristiku par excellence. S istou mierou hyperbolizácie sa dá povedať, že neexistuje esej ako taká, ale len matuškovská esej, hurbanovská esej, montaignovská esej, orwellovská esej a podobne, ako o tom uvažuje aj J. Mistrík, keď hovorí o „esejistických autorských štýloch“ (Mistrík, 1997, s. 492). V tomto zmysle možno uvažovať aj o špecifickej steinerovskej eseji. Spojivom medzi prednáškou a esejou je moment provizórnosti: oba žánre nerozvíjajú svoje tematické pradiivo podľa vopred určených myšlienkových schém, ale rozvíjanie tematických impulzov a jednotlivých motivických celkov je determinované samotným procesom vzniku textu či prejavu, reaguje na aktuálny (subjektívne aj objektívne determinovaný) kontext, čím sa text stáva záznamom autorovho kognitívneho zhodnocovania tematizovanej skutočnosti. Myšlienkové impulzy, ktorých zdrojom v prípade prednášky môžu byť aktuálne nastavenia publika a v prípade eseje asociatívne nasadenie tvorcu, sa neustále „vlamujú“ do výpovede a rečového prejavu tak prednášky, ako aj eseje, permanentne text pretvárajú a revidujú. Prednáške aj eseji tak napriek singularnosti autorského aktu možno priznať dialogický, konverzačný ráz (porov. Gómez-Martínez, 1996, s. 46–50).

4 Translatologické aspekty textu

V Steinerovom prístupe sa preklad chápe ako základná antropologická aktivita, ktorá je formálne a pragmaticky implicitne prítomná v každom komunikačnom akte, čím preklad predstavuje *conditio sine qua non* ľudskej komunikácie a myšlienkovvej činnosti: „... lidské dorozumívání, ať k němu dochází v rámci jednoho jazyka či mezi různými jazyky, znamená překlad“ (Steiner, 2010, s. 60). V tomto zmysle je teória prekladu zároveň základom teórie jazyka.

Podľa G. Steinera je pri preklade prvým krokom uvedomenie si nepopierateľnej diverzity, rozdielov medzi jazykmi, idiolektmi, textovými svetmi, kultúrnymi vzorcami, ktoré sú súčasťou nepozorovaného, spletno pôsobiaceho systému každého jazyka. Z toho dôvodu G. Steiner zastáva názor, že jazyk sa do značnej miery začína tam, kde sa končia univerzálne (čo možno chápať ako polemiku s postulátmi univerzálnej gramatiky). U G. Steinera sa táto monadistická povaha jazyka chápe dvojako: vo vzťahu k subjektu ako jedinečnosť a neopakovateľnosť idiolektu v zmysle bytostnej rečovej určenosti individua, vo vzťahu

ukotvenosti človeka v konkrétnej kultúre ako výraz jazykovo-kultúrneho kontinua, v ktorom je prítomné historické pradiivo, súhrn prežitej duchovnej a kultúrnej skúsenosti. Preto sa jeho prístup predstavený v diele *Po Bábeli* niekedy označuje termínom prekladateľská hermeneutika (v niektorých prácach sa konštatuje, že G. Steiner položil základy tohto prístupu k teórii prekladu, porov. Agnetta – Cercel, 2019). V Steinerovom prístupe sa akcentuje, že každý komunikačný akt v sebe obsahuje privátne rezíduum, jedinečné a individuálne zložky, ktoré tvoria súčasť jeho podvedomia, spomienok, jeho psychickej a fyzickej identity (Steiner, 2010, s. 59). Takéto privátne rezíduá nepochybne existujú aj v jazyku jednotlivých kultúr a jazykových spoločenstiev.

To má bezprostredný dosah aj na chápanie prekladu, ktorý G. Steiner charakterizuje ako proces *Umdichtung*, teda akéhosi „rozried'ovania“ (ide tu o slovnú hračku: *Umdichtung* možno z nemčiny preložiť ako „prebásnenie“, teda ako druh prekladu; slovotvorným základom slova je však adjektívum *dicht* „hustý, plný, nabitý“, daný výraz teda možno voľne preložiť aj ako „rozriedenie“, „strata hustoty“). Podľa neho každý preklad nevyhnutne zahŕňa stratu, keďže každý individuálny aj skupinový jazyk si bráni svoju idiolektickú nepriehľadnosť, neústupčivú jedinečnosť. Zároveň platí, že preklad by vo vzťahu k svojmu vlastnému jazyku mal exponovať oživujúcu zvláštnosť a jedinečnosť.

V našom prístupe sme sa pokúšali pri preklade uplatňovať tzv. komunikačnobalančný, resp. apropriačný prístup, ktorý na jednej strane zohľadňuje sémantiku originálu, na druhej strane reflektuje odlišnú referenčnú výbavu jazykov a kultúr. Budeme to ilustrovať na krátkom fragmente z druhej kapitoly, kde G. Steiner interpretuje *Božskú komédiu* a učiteľsko-učeničsky vzťah medzi Vergíliom a Dantom. V danej časti G. Steiner interpretuje prítomnosť štyroch básnikov (Statius, Ovídius, Lucanus, Vergílius) v Limbe, prvom kruhu pekla, argumentom, že ide síce o osvietených, ale falošných prorokov. Táto pasáž sa uzatvára vetou:

No metamorphosis equals transubstantiation (Steiner, 2005, s. 51). – *Žiadna premena sa nemôže rovnať premeneniu.* (Steiner, 2022, s. 62).

V danom prípade sme pri preklade použili domáce výrazy „premena“ a „premenenie“ (namiesto možných terminologických nasýtených internacionalizmov *metamorfóza* a *transsubstanciácia*; prípadný slovenský ekvivalent *prepodstatnenie* by zasa bol významovo zacielenejší, avšak konotačne limitovanejší a recepčne menej prístupný), ktoré možno v prvom pláne chápať ako bežné výrazy, ale v druhom pláne sú ukotvené v aktuálnom kultúrnom kontexte. V reťazci hermeneutického pohybu – termín, ktorým G. Steiner označuje akt vystihnúť a prisvojovať pri preklade významu (Steiner, 2010, s. 261) – ide o tretí krok, ktorý spočíva v prijatí či začlenení významu a formy do cieľového jazyka. To neprebíha vo vzduchoprázdne, ale zohľadňuje rôznorodé aspekty sémantického poľa cieľového jazyka a kultúry. Motív *premeny* zastupuje u G. Steinera „ovídiovsko-vergíliovský“ predkresťanský koncept a táto asociácia je pre slovenského čitateľa prístupná vzhľadom na fakt, že dielo Ovídia vyšlo v slovenčine práve pod týmto názvom (porov. *Premeny* v preklade V. Turčányho z roku 2003), zatiaľ čo motív *premenenia* zastupuje kresťanský koncept, ktorý je v našom kultúrnom okruhu známy a „zabývaný“ (zasadený do aktuálneho biblického a kresťanského kontextu, porov. biblický motív premenenia na hore Tábor a výraz *premenenie* ako označenie udalosti, ku ktorej dochádza počas liturgie obety v rámci tzv. konsekrácie – *premenenia* chleba a vína na Kristovo telo a krv). Použitím ekvivalentu *premenenie* namiesto možného internacionalizmu *transsubstanciácia* či exkluzívneho výrazu *prepodstatnenie* dochádza k individuálnemu prekladovému posunu a zároveň k explikácii v prospech uľahčenia percepcie, ide o akúsi prekladateľskú vnútornú vysvetlivku. Možno si pritom všimnúť, ako sa daný výraz v cieľovom jazyku takmer fyzicky „stenčil“, akoby jeho rozostupujúcimi sa vláknami prenikalo zrazu bez prekážok svetlo, a ako sa nepriedušnosť jeho „inakosti“ rozptýlila (porov. Steiner, 2010, s. 262).

Iný typ balančnej (vyvažujúcej) stratégie na lexikálnej úrovni vychádzal zo zamerania na čitateľa, z anticipácie rôznych „možných“ úrovní čitateľskej kompetencie. Toto hľadisko sa napríklad zrkadlilo v spôsobe ekvivalentácie terminológie (literárnej, filozofickej, teologickej a pod.) alebo pojmov (konceptov) typických pre tieto oblasti. Aby sa porozumenie textu neobmedzilo iba na odbornú čitateľskú verejnosť, bolo potrebné niekedy ako na lekárenských váhach dávkovať a kombinovať internacionálne a pôvodné domáce ekvivalenty aj pri pomerne vžitej terminológii. Pri voľbe domácich výrazov a spojení sa rešpektovala kolokačná typickosť, to znamená, že hoci originál pracuje s istým slovným druhom, v preklade má zvolený ekvivalent inú slovnodruhovú platnosť alebo sa volí opisné spojenie, respektíve čo najvhodnejší domáci výraz v rámci jestvujúceho synonymického radu slovenských ekvivalentov. Možno to ukázať na voľbe slovenských pendantov za anglické výrazy *orality* (*orálnosť*), *oral* (*orálny*) a *orally* (*orálne*) v kontexte úvah o jazykovom protiklade orálnosť/ústnosť/hovorenosť a písanosť. Takže vzniklo napríklad niekoľko spôsobov ekvivalentácie:

- *oral* + substantívum alebo v predikáte *something is oral*:

These arts are oral... (Steiner, 2005, s. 12). – *Toto umenie má ústny charakter...* (Steiner, 2022, s. 21).

How much oral wisdom and science, in botany and therapy for example, has been irretrievably lost... (Steiner, 2005, s. 6). – *Koľko ústne odovzdávanej múdrosti a vedy, napríklad v botanike alebo v lekárstve, sa nenávratne stratilo* (Steiner, 2022, s. 17).

- substantívum *orality*:

... a return, to what Vico would call a ricorso, to orality (Steiner, 2005, s. 32) – *... návrat, ricorso, ako by to povedal Vico, k ústnej kultúre* (Steiner, 2022, s. 44).

... transition (...) from orality to the book (Steiner, 2005, s. 20–21). – *... v prechodnom období medzi ústnou a knižnou kultúrou* (Steiner, 2022, s. 32).

5 Topologické aspekty textu

Ďalším znakom steinerovského idiolektu je tzv. topologickosť, ide o Steinerov vlastný termín, ktorý predstavil po prvýkrát v citovanom diele *Po Bábeli*. Je to pojem aplikovaný z oblasti matematiky, ktorý označuje vzťah medzi bodmi a základnými vlastnosťami útvaru, ktoré ostávajú nezmenené, ak je útvar deformovaný (Steiner, 2010, s. 374). Metafora topologickosti sa premieta do vymedzení tzv. topoi, konštánt, invariantov tematického, motivického, formálneho charakteru, ktoré sú prekladané z textu do textu. Ak vymedzíme kultúru „topologicky“, tá (Steiner, 2010, s. 375) sa stáva sledom prekladov a pretvárania konštánt (toto konštatovanie pripomína známy výrok H. D. Thoreaua, podľa ktorého je civilizácia predovšetkým prepisovanie).

Topologické konfigurácie možno v prípade Steinerovho textu vymedziť na dvoch rovinách. V prvom rade ide o relácie medzi Steinerovým textom a inými textami presahujúce oblasť úzko chápanej intertextuality. Chápanie jazykovej výpovede ako príspevku do jazykovo-kultúrneho kontinua sa ňňho premieta do takého spôsobu textovej výstavby, v ktorom sa od čitateľa vyžaduje schopnosť rozpoznáť citáciu, intertextový odkaz (nie v zmysle postmodernej techniky, ale ako vstupovanie do dialógu s kultúrnou tradíciou), teda odhaliť zdieľané symbolicko-syntaktické kódy ponorené v jemnom a ťažko zachytiteľnom význame textovej štruktúry. S J. L. Gómezom-Martínezom (1996, s. 36) možno konštatovať, že citáty tu nie sú dôležité preto, že to povedal X alebo Y, ale pre ich samotný účinok. U G. Steinera ide v tomto prípade o zhmotnenie živého dialógu s inými hlasmi, osobnú konfrontáciu s bohatým myšlienkovým pradiom filozofickej a kultúrnej tradície. Mohli by sme povedať, že Steinerov textový priestor je „leibnizovský“, je závislý od objektov, určený poriadkom koexistencie vecí a tradícií, je „zaplnený“.

G. Steiner disponuje schopnosťou významovo zahusťovať jazyk asociatívnym vedomím, jeho text je bohatý na nezvyčajne rozsiahly komplex alúzií na iné texty, osobnosti, udalosti a kontexty, pričom tieto intertextové alúzie môžu a nemusia byť v texte priznané (porov. Gavurová, 2012, s. 29). Z dôvodu aluzívnej a citačnej nasýtenosti Steinerovho textu sme sa pri príprave vydania rozhodli pre uvádzanie poznámkového aparátu, ktorý je pripojený za samotným autorským textom. Vzhľadom na to, že samotný G. Steiner v príslušnom diele s poznámkovým aparátom nepracuje, eliminuje sa riziko nežiaducej zámieny pásma esejistu a pásma prekladateľa.

Prekladateľský metatext je rozdelený do dvoch častí: samotného poznámkového aparátu, na ktorý sa odkazuje prostredníctvom číselných indexov uvedených priamo v texte, a doslovu a poznámok prekladateľky, kde sa opisujú riešenia špecifických jazykových a prekladateľských otázok.

Aluzívne fragmenty, odkazy a citáty sú v Steinerovom texte buď explicitne priznané, alebo sú prítomné len v implicitnej rovine a vyžadujú si tak poučeného čitateľa reflektujúceho náznaky, alúzie a odkazy zakomponované do štruktúry textu. Explicitnosť intertextuálnych odkazov sa dosahuje tromi spôsobmi: štandardnou citáciou v úvodzovkách s uvedením autora (avšak bez komplexného bibliografického údajaja), úvodzovkami, resp. kurzívou, avšak bez uvedenia odkazu na autora a citovaný text (v takom prípade je zdrojový text nutné identifikovať a citát dohľadať) a voľnou parafrázou.

Zatiaľ čo v samotnom autorskom texte o hranici „skrytého“ a „priehľadného“ rozhoduje samotný autor, prekladateľ sa, naopak, ocitá v situácii, že sa prostredníctvom poznámkového aparátu pokúša zvrátiť proces „rozriedovania“ prekladu vzhľadom na nutnosť sprostredkovať isté kultúrne a obsahové informácie, ktorých známosť v cieľovej kultúre nie je vždy jednoznačná. Tak vlastne prekladateľ rozhoduje o miere náznaku, zexplicitňovania implicitne signalizovaného.

Pri referencii na neanglické textové zdroje G. Steiner v niektorých príkladoch inkorporuje priamo do textu anglický preklad, vytvárajúc tak jazykovo duplicitné fragmenty. Cudzojazyčná referencia sa tu signalizuje prostredníctvom kurzívy. Ak teda citátu predchádzal alebo po ňom nasledoval Steinerov preklad v angličtine, ponechávali sme spôsob uvádzania odkazu podľa východiskového textu:

Our text, with its emphasis on the transit from the bodily to the spiritual, per corporalia ad incorporalia... (Steiner, 2005, s. 43). – Tento text, v ktorom sa zdôrazňuje prechod od telesného k duchovnému, per corporalia ad incorporalia... (Steiner, 2022, s. 54).

But via “a secret and simple perception,” secreto ac simplici oculo, the listener will achieve understanding and assent (Steiner, 2005, s. 44). – Avšak cez „skryté a jednoduché vnímanie“, secreto ac simplici oculo, môže počúvajúci dôjsť k pochopeniu a prijatiu (Steiner, 2022, s. 56).

Naopak, na miestach, kde citát prinášal obsah, ktorý bol známy iba G. Steinerovi (prípadne znalcovi citátu) a zakomponoval sa ako taký do obsahu Steinerovej výpovede bez anglického prekladu, sme do slovenského textu implantovali prekladateľskú vysvetlivku:

Listening to his Master, the disciple ponders the lesson pro viribus intuentes, via the strengths of understanding afforded him by an inner light (Steiner, 2005, s. 45). – Načúvaním Majstrovi učeník premýšľa o odovzdávanej náuke pro viribus intuentes („podľa svojich síl“), a to vďaka schopnosti chápania, ktoré mu je dané prostredníctvom vnútorného svetla. (Steiner, 2022, s. 56).

Citované spojenie *pro viribus intuentes*, ktoré má v anglickom preklade ekvivalent „according to their abilities“ a v českom preklade ekvivalent „podle svých síl“, pochádza z Augustínovho diela *De Magistro*. V kontexte celej pasáže, v ktorej sa tento odkaz objavuje,

G. Steiner cituje striedavo fragmenty z tohto diela, ako aj z inej Augustínovej práce, *Vyznania*, pričom však tieto dva referenčné zdroje pri jednotlivých citátoch explicitne neidentifikuje. Nazdávame sa, že steinerovská hybridizácia, prepájanie dvoch jazykových kódov v rámci jedného citátu, neslúži v jeho texte ako istý druh rezistentnej stratégie (porov. Tymoczko, 1999, s. 33). Vnútrotextové prekladateľské vysvetlivky sme preto používali v intenciách komunikačnobalančného prístupu, ktorý sme si zvolili (nemožno ich teda chápať ako „nadbiehanie“ slovenskému čitateľovi).

V prípade štandardnej citácie v úvodzovkách s uvedením autora v poznámkovom aparáte uvádzame slovenský preklad (aj s bibliografickým odkazom) alebo voľný preklad (ak slovenský preklad nejestvuje). Treba tiež podotknúť, že hoci G. Steiner využíva technicky metódu doslovnej citácie (úvodzovky, kurzíva), v mnohých prípadoch cituje len voľne, formou parafrázy. Napríklad v závere tretej kapitoly nachádzame vetu:

How, indeed, do “they order these matters in France”? (Steiner, 2003, s. 91). – slovenský preklad: *Ako vlastne „vo Francúzsku robia tieto veci?”* (Steiner, 2022, s. 102).

Ide pravdepodobne o odkaz na úvodnú vetu románu L. Sterna *A Sentimental Journey Through France and Italy* (*Sentimentálna cesta po Francúzsku a Taliansku*) (1768), porov. *They order, said I, this matter better in France.* (voľný preklad: „*Vo Francúzsku, povedal som, „to majú zariadené lepšie.“*). Autor túto sémantickú spojnicu medzi Sternovým a vlastným textom bližšie neozrejmjuje ani v citovanom úryvku, ani na inom mieste textu, ide tu o jednorazovú referenciu na svojím spôsobom kánonický text anglickej literatúry, ktorá plní funkciu nečakanej a brisknej pointy. Práve na tento typ voľného odkazovania upozorňujeme v poznámkovom aparáte, keďže predpokladáme, že v mnohých prípadoch môžu byť tieto textové či kultúrne alúzie pre slovenského čitateľa vzdialené a neprístupné.

Špecifikom Steinerovho idiolektu je nepríznakové, tesné začleňovanie intertextových a extrajazykových prvkov a referencií do textu. Napríklad v šiestej kapitole, v ktorej sa interpretujú otázky židovskej kultúry a vzdelanosti, nachádzame takýto fragment:

Žid neustále robí skúšku, avšak spôsobom, ktorý sa odlišuje od Sokratovej axiómy „života podrobovaného skúšaniam.“ (Steiner, 2022, s. 162).

Ide o odkaz na výrok Sokrata z Platónovho diela *Obrana Sokratova* (38a, 5–6): ... *ak však zase poviem, že pre človeka je najväčším dobrom viesť každý deň rozhovory o cnosti a iných veciach, o ktorých ma počujete rozprávať, keď skúšam seba i iných, a že život bez takéhoto skúšania (zvýraz. prekl.) nie je pre človeka pravý, ešte menej uveríte mojim slovám...* Hoci v danom prípade ide o explicitnú referenciu, širší kontext použitého spojenia v Steinerovom texte chýba. Prekladateľská poznámka tak plní kontextualizačnú funkciu, prehĺbuje možné porozumenie Steinerovmu textu.

Osobitým prípadom sú implicitné alúzie a referencie, ktoré nie sú signalizované žiadnym formálnym prostriedkom (odkazom na autora, úvodzovkami či kurzívou). Steinerova citačná prax je neraz živelná: viaceré textové interakcie sú sprostredkované len v náznakoch, čo pripomína barthesovskú metaforu textu ako izby s ozvenami. Ako príklad možno uviesť názov šiestej kapitoly *Unaging intellect* (v preklade: *Múdrosť, ktorá nestarne*). Ide tu o odkaz na citát z básne W. B. Yeatsa *Plavba do Byzancie*. V českom preklade Yeatsa sa spojenie *unaging intellect* prekladá ako „nestarnúca inteligencia“. V slovenskom preklade sme sa rozhodli použiť lexikálny ekvivalent „múdrosť“, ktorý, ako sa nazdávame, lepšie vystihuje vnútorný pohyb originálu a zmysel príslušnej časti (v slovenčine sa výraz *intelekt* asocjuje s (chladným) rozumovým výkonom, zatiaľ čo v anglickom jazyku výraz *intellect* okrem schopnosti racionálneho a inteligentného myslenia označuje aj silu poznania v protiklade k sile vôle a citu).

O steinerovskej sémantike sa často hovorí ako o sémantike zakopaného pokladu, sémantike vykopávok (Scott, 2021, s. 47). Metaforické označenie „sémantika vykopávok“ znamená, že Steinerov text siaha hlboko do kultúrnych vrstiev, je svojím spôsobom navrstvujúcim sa palimpsestom, umožňuje viacúrovňové čítanie, pričom je to sám čitateľ, kto sa môže rozhodnúť, do ktorej vrstvy a ako hlboko „zostúpi“. Budeme to ilustrovať na fragmente textu z úvodu *Lekcií majstrov*. Steiner tu uvažuje o podobnosti medzi učením a prekladom:

Je učenie v nejakom fundamentálnom zmysle spôsobom prekladu, čítaním medzi riadkami, k čomu sa hlásil Walter Benjamin, keď práve priestoru medzi riadkami prisudzoval hodnoty vernosti a presnosti? Uvidíme, že sa tu núka viacero odpovedí. (Steiner, 2022, s. 14–15).

Na základnej rovine text postuluje podobnosť medzi učením a prekladom, teda ide tu o uplatnenie postupu označovaného ako analógia. Text však zároveň obsahuje intertextový odkaz v podobe mena Waltera Benjamina. V poznámkovom aparáte v tomto prípade uvádzame informáciu (ktorá v autorskom texte nie je prítomná), že G. Steiner tu odkazuje na známu esej W. Benjamina *The Task of the Translator* („Úloha prekladateľa“) (1921). Čitateľ sa však môže po vertikále pohybovať aj ďalej, zostúpiť do hlbšej vrstvy, teda obohatiť interpretačný rámec o informáciu, že Benjaminova teória medziriadkového priestoru odkazuje na jeho tzv. kabalistický koncept prekladu, podľa ktorého všetky veľké texty obsahujú práve v priestore medzi riadkami svoj vlastný virtuálny preklad, zhmotňujúci tzv. čistý jazyk. Pohyb po tejto vertikále umožňuje vniknutie do celkového zmyslu textu, keďže táto úvaha sa objavuje v pasáži, kde G. Steiner nasvecuje jeden z prístupov k učeniu, ktoré sa pôvodne chápal ako imitácia transcendentného.

Čitateľ jeho diela si tak môže vybrať z dvoch čitateľských modov: buď si zvolí spôsob čítania, pri ktorom bude sledovať len explicitne prístupnú, „povrchovú“ textovú líniu, alebo sa preňho textová skutočnosť stane východiskom na skúmanie súvislostí a informácií, ktoré ho zavedie k iným textom. Druhý modus nevyhnutne vedie k spomaleniu procesu čítania a komunikácia s textom môže pripomínať trezlivú prácu archeológa, ktorý štetcom čistí nejaký artefakt, aby sa po čase na ňom vyjavil skrytý ornament.

K ďalším topologickým reláciám patrí vzťah medzi *Lekciami majstrov* a inými Steinerovými textami (o G. Steinerovi sa hovorí, že celý život píše jednu knihu). Ide tu jednak o tematické konštanty (téma paralel a analógií medzi Sokratom a Ježišom, ktorá sa explikuje v prvej kapitole *Trvajúce počiatky*, ako aj v eseji *Two Suppers* („Dve večere“), ktorá je súčasťou diela *No Passion Spent* (voľný preklad: „Bez vášne“, 1995), jednak o návratné motívy, tematické konštanty, invarianty, topoi (takýmto návratným motívom je napríklad motív smútku z poznania, ktorý sa v *Lekciách* objavuje v tretej kapitole pri analýze Fausta a zároveň je rozpracovaný v práci *Ten (Possible) Reasons for the Sadness of Thought* „Desať (možných) dôvodov na smútok z myslenia“, 2005).

Postup, ktorý v tejto súvislosti G. Steiner uplatňuje, by sme mohli označiť metaforou kaleidoskopu. Jednotlivé opakujúce sa konštanty a tematicko-motivické prvky sa v každom texte nanovo objavujú v podobe jedinečnej konfigurácie, v ktorej sa odrážajú špecifiká tematickej konkretizácie a intencie toho-ktorého textu, takže pred našimi očami vyvstávajú vždy nové a nové obrazce ako variácie rámcového motívu či témy. Zatiaľ čo v *Lekciách majstrov* sa vzťah medzi Sokratom a Ježišom rozpracúva v rámci ústrednej témy majstrov (aspekty vzťahu učiteľa a žiaka, vernosti či skresľovania majstrovho učenia v línii Sokrates – Platón, Ježiš – Judáš/Pavol), v *Dvoch večeriach* do popredia vystupujú priestorové, časové či dramaturgicky nosné prvky prítomné v symposione v Agathonovom dome a v príbehu Poslednej večere. Steinerova tendencia prepájať na prvý pohľad vzdialené témy, motívy či postavy z istých kultúrnych rámcov a diskurzov je vo svojej podstate esemplastická

(lexikálny vynález S. T. Coleridgea), zahŕňa schopnosť pretvoriť disparátne prvky a koncepty a zlúčiť ich do jednotného celku, odhaliť nebadané súvislosti a prehliadané analógie.

Paralelizácia, poukaz na analogickosť dvoch alebo viacerých historicky a kultúrne odlišne situovaných „osudov“ (Sokrates vs. Kristus; Abélard a Heloisa vs. Heidegger – Arendtová), náznak filozofického prístupu o variantnosti invariantu, zároveň neskrývaná sympatia k stručným konkluzívnym literárnym žánrom (aforizmus, gnóma, kóan) vedú samého G. Steinera k uzatváraniu tém a podtém prednášok prostredníctvom podobných „záverových viet“ – „jeho bádateľských právd“ (tomu zodpovedá aj vnútorné členenie kapitol, v ktorých sú jednotlivé tematické makrosegmenty kompozične vydelené prostredníctvom troch hviezdičiek, signalizujúcich začiatok nového makrosegmentu v rámci tej istej kapitoly). Tieto vety majú charakter zvolania, hesla, „múdrosti“, sentencie:

„Neznámy Boh“, ktorého stretol svätý Pavol, bol prítomný už v Aténach. (Steiner, 2022, s. 57).

Naozajstné učenie vyvoláva v žiakoch pochybnosť, je nácvikom na stretnutie s nesúhlasom. Pripravuje učeníkov na odchod („Teraz ma nechajte,“ prikazuje Zarathustra). Pravý Majster musí na konci ostať sám. (Steiner, 2022, s. 113).

Vo viacerých prípadoch sa tieto tematické „konkluzívne kadencie“ realizujú uvedením citátu iného autora, porov.:

Augustín na základe vlastnej jatrivej skúsenosti prináša svedectvo o dvojznačnosti charizmy. Mal totiž neobyčajný cit na rozpoznanie zvädzania. „Dajte si pozor na veľkých učiteľov“; postaveniu a sláve nemožno nikdy neobozretne uveriť. (Steiner, 2022, s. 57).

Učeník uteká alebo zrádza, aby zachránil svoju identitu ohrozenú neznesiteľnou Majstrovou charizmou. Aby sme citovali Heineho: „Je to starý príbeh, / Ale tým, ktorí ho zažili, puklo srdce na dve polovice.“ (Steiner, 2022, s. 134).

6 Jazykové aspekty textu

Hoci je v recepčnom procese prvou vyjavujúcou sa rovinou zvyčajne oblasť lexiky, v ďalšej fáze recepčného procesu sa vyžaduje od čitateľa vnímavosť na syntax, gramatiku, ktorá je podľa G. Steinera (2019, s. 192) základným vnútorným pradivom artikulovaných foriem, „nervom“ myslenia. Steinerov autorský idiolekt sa v *Lekciách majstrov* vyznačuje výrazovou kondenzáciou, pri ktorej je vetná stavba často vystavená významovému „pretlaku“ – sémantická bohatosť výpovede sa v tomto texte nepremieta do komplikovaného syntaktického usporiadania (napr. v podobe zloženého súvetia s kombináciou parataktických a hypotaktických vzťahov), ale do maximálneho nasycovania často formálne nekomplikovanej štruktúry (často sa realizujúcej v podobe jednoduchej vety). Toto syntaktické zahusťovanie textu sa dosahuje najmä prostredníctvom parentéz, exkurzov či digresíí. Parentetickosť tu nie je konvenciou odborného textu, ale spôsobom vedenia vnútrotextového dialógu so sebou samým (G. Steiner sa v parentézach pýta, relativizuje, popiera, buduje mikrožáner akejsi vnútrotextovej polemiky), ktorý tiež možno usúvzťazniť so žánrom prednášky s jej nehotovosťou, otvorenosťou, neustálym prehodnocovaním vypovedaného. Steinerovská syntax sa vyznačuje tendenciou používať rozsahovo značne variabilné syntaktické konštrukcie, ktoré sú v texte rozložené asymetricky (k podobnému záveru dospela vo svojom výskume syntaktických špecifik slovenskej eseje aj D. Slančová, 1984). Relatívne krátke vety (v krajnom prípade jednoslovné) sa striedajú s rozsiahlejšími vetnými štruktúrami obsahujúcimi väčší počet najmä závislostných vzťahov, respektíve enumeratívnych parataktických radov, často s parentetickým prerývaním. Interpunkčné znamienka uvádzajúce parentézy sa u G. Steinera často stávajú formálnym signálom následnej problematizácie už vypovedaného, k základnej

textovej línie pripájajú komentár, a to explikujúci aj spochybňujúci. Ich prítomnosťou sa text výrazne reliéfizuje a popri vysokej miere obsahovo-informačnej nasýtenosti si tak zachováva aj istú uvoľnenosť a dynamickosť, je preň príznačný špecifický temporytmus, porov. krátku ukážku:

*Učiteľ demonštruje študentovi svoje vlastné pochopenie látky, svoju schopnosť vykonať chemický pokus („demonštrátori“ v laboratóriách), vyriešiť na tabuli rovnicu, urobiť presný odliatok alebo nakresliť portrét nahého modelu v ateliéri. Skutočné učenie je predvádzaním a môže prebiehať v tichosti. Respektíve malo by. Ruka vedie ruku žiaka po klávesoch klavíra. Naozajstné učenie je ostenzívne. Ukazuje. Táto „ostenzia“, taká fascinujúca pre Wittgensteina, je zakotvená už v etymológii: latinské *dicere* znamená najprv „ukazovať“ a až neskôr „ukazovať hovorením“; token („prejav, dôkaz“, pozn. prekl.) a *techen* (*teach*, „učiť, predvádzať, demonštrovať“, pozn. prekl.) sa v stredovekej angličtine spájajú s implicitnou konotáciou „toho, ktorý ukazuje“. (Je teda učiteľ vo svojej podstate „šoumenom“?) (Steiner, 2022, s. 15–16).*

Prostredníctvom tejto krátkej ukážky možno ilustrovať špecifickú „agogiku“ steinerovskej syntaktickej výstavby. Tá sa vyznačuje častými zmenami tempa, ktoré sa dosahujú variabilitou dĺžky viet, častými enumeráciami a parentézami. Ďalšou charakteristickou črtou steinerovskej vety je spôsob, ako sa do formálnej výstavby premieta živý, pulzujúci charakter myslenia, provizórnosť záverov a predkladaných konštatovaní: na syntaktickom pláne sa táto kvalita manifestuje prítomnosťou častých rektifikácií, reformulácií, dištančných úvodzoviek, rečníckych otázok, ktoré sú formálnym indikátorom prebiehajúcich mentálnych procesov a kognitívneho nastavenia autora, fungujú ako formálne ozveny spochybňovania, relativizácie vypovedaného a manifestujú významovú otvorenosť textovej štruktúry.

7 Namiesto záveru

Jednoduchá lexikálnoštatistická analýza Steinerovho diela realizovaná prostredníctvom nástroja *word frequency counter* odhaľuje, že frekvenčne najzaťaženejšou lexémou v jeho texte (okrem bežne frekventovaných slov) je výraz *vzťah*. *Lekcie majstrov* teda dejiny filozofie, literatúry, kultúry, akademického aj neakademického vzdelávania uchopujú v prvom rade ako dejiny *vzťahu*. Stretnutia s Majstrom sa počas celých dejín európskej kultúry stávajú pre žiakov rozhodujúcim momentom ich duchovného formovania a rozvinutia ich tvorivého potenciálu. Stretnutie s *Lekciami majstrov* a so Steinerovým štýlom malo v našom prípade podobný epifanický rozmer.

Literatúra:

AGNETTA, M. – CERCEL, L. (2019). George Steiner's After Babel in contemporary translation studies. In: *Church, Communication and Culture*, 4/3, s. 363–369.

AGNETTA, M. – CERCEL, L. – O'KEEFE, B., eds. (2021). Engaging with translation. New readings of George Steiner's After Babel. In: *Yearbook of Translational Hermeneutics/Jahrbuch für Übersetzungshermeneutik I*.

GAVUROVÁ, M. (2012). *Lingvokultúrny aspekt v preklade eseje*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.

GÓMEZ-MARTÍNEZ, J. L. (1996). *Teória eseje*. Prel. P. Šišmišová. Bratislava: Archa.

von HUMBOLDT, W. (2000). *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu*. Prel. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda.

MISTRÍK, J. (1997). *Štylistika*. Bratislava: SPN.

- SCOTT, C. (2021). After Babel and the impediments of hermeneutics: releasing translation into its own territory. In: *Yearbook of Translational Hermeneutics/Jahrbuch für Übersetzungshermeneutik 1*, s. 43–68.
- SLANČOVÁ, D. (1984). O niektorých syntaktických prostriedkoch eseje. In: *Slovenská reč*, 49/4, s. 215–224.
- STEINER, G. (2010). *Po Bábelu. Otázky jazyka a prekladu*. Praha: Triáda.
- STEINER, G. (2019). *Skutečné přítomnosti. Je něco v tom, co říkáme?* Praha: Dauphin.
- TYMOCZKO, M. (1999). Post-colonial writing and literary translation. In: S. Bassnett – H. Trivedi (eds.): *Post-colonial translation. Theory and practice*. New York: Routledge, s. 19–40.

Pramene:

- PLATÓN (1990). *Dialógy*. Prel. J. Špaňár. Bratislava: Tatran.
- STEINER, G. (2005). *Lessons of the Masters*. Harvard: Harvard University Press.
- STEINER, G. (2022). *Lekcie majstrov*. Bratislava: Artforum.

Summary

The lesson of the Master after Babel. The questions of language and translation in Steiner's work *Lesson of the Masters*

The study brings the analysis of the work *Lesson of the Masters* (2003) by George Steiner who has been often described as a “polyglot observer“, “cosmopolitan comparatist“ or “sad thinker“ of the 20th and 21st century in the field of the literary science, philology, translation studies, culturology and philosophy. It represents a published volume of essays which are a recorded version of Charles Eliot Norton's lectures presented by G. Steiner at Harvard university in 2001/2002. The genre of lectures converges with the genre of essay in one point: it reveals the vigorous, pulsating character of the author's utterance reflecting the provisional (open to change), ongoing character of Steiner's thinking and the unprecedented originality of his intellect. The study describes Steiner's idiolect in the light of concepts and theoretical postulates presented in Steiner's work *After Babel. Aspects of Language and Translation* (1975). In the theoretical works there is an agreement on the central position and intellectual-historical relevance of this work in the field of translational studies as well as philological and linguistic investigations. The study illustrates the basic features of Steiner's discursive gesture and it tries to explain how these qualities reflect the tenets of his framework called as Translational Hermeneutics. It focuses on the intertextual, allusive aspects of Steiner's work as well as the character of his syntax which helps to explain the singularity and peculiarity of his style.